

Лекція 5. АНТРОПОЛОГІЗАЦІЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Література

Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016.

Єсельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laurus, 2018.

Yekelchik, Serhy. Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War. Oxford: Oxford University Press, 2014.

1. Роман Любавський (Roman Lubavsky): «життєві практики, стратегії і тактики поведінки» у міжвоєнному Харкові

Монографія Романа Любавського є послідовним і виразним випадком застосування технік історії повсякденності. Мало того, що її автор категорію повсякденності виносить на титул своєї книги. Він спеціально формулює низку зауважень з приводу методологічних особливостей цієї сучасної технології, а також він реально пише історію повсякденності індустріального Харкова 1920–30-х років. Нарешті, Р.Любавський є свідомим того, як не слід чинити; він зауважує, що часто історики лише імітують «нову для українського співтовариства істориків методологію».

Інтрига полягає в тому, що на початку своєї монографії Р.Любавський анонсує концепцію тодішньої компартійної влади щодо формування «нової людини»: «нові ідеали і норми», «виховання», «радянізація», «утопізм» тощо. Але потім, від розділу до розділу, автор фактично констатує крах цієї політики. І особливо переконливим це заперечення є саме там, де присутні суто мікроісторичні сюжети.

Сюжети і положення монографії Р.Любавського взяті із мікроісторичної документальної рутини. Автор терпляче вишукує крихти інформації в скромних і непоказних маргінальних джерелах: це протоколи засідань комісій зі встановлення умов проживання робітників; складені профспілковими комітетами списки претендентів на житло; протоколи засідань фабрично-заводських комітетів; матеріали обстежень санітарно-технічного стану підприємств; листування відділів охорони праці з центральними урядовими установами; заяви та листи робітників до місцевих органів влади; акти обстеження бараків, їдалень, побутових приміщень інспекторами різноманітних структур; матеріали обстежень робітничих клубів; листи до редакцій газет; спогади харків'ян.

Р.Любавський свідомо і системно використовує характерні для технології історії повсякденності поняття і категорії: «стиль життя», «спосіб життя», «практики споживання», «техніки тіла».

Першою під скальпель історії повсякденності попадає така акція «нової влади», як «житловий переділ». Спочатку зацитовуються амбітні програмні документи більшовиків 1918–1920 рр. щодо «стандартів життя робітників». А потім з'ясовується, що харківські робітники у 1920 р. не поспішали заселятися в «буржуазні» квартали міста, бо остерігались потрапити через це в категорію «більшовицьких активістів». Там, де макроісторичний дискурс здатен лише констатувати сам факт розгортання зрівняльної кампанії, – мікроісторія, не задовольняючись лише аналізом «генеральних» урядових постанов і звітів, занурюється в рутину місцевої біжучої документації і з'ясовує, що все було не так просто і однозначно: робітники не поспішали «ощасливлюватись»! Далі: автор доходить до розуміння того, що робітники – переселенці з окраїн почувалися некомфортно в центральних кварталах міста. З'ясовується, що харківські робітники залишалися консерваторами в житловому питанні, вони звикли до помешкань, які були ближчими до природи, до землі. До того ж, «буржуазні» помешкання були дорогими в експлуатації, були задалеко розташованими до заводських корпусів. І ось надзвичайно важливе уточнення до загальної політичної картини: «Робітники користувались радше

конкретним життєвим досвідом, ніж абстрактними політичними закликами влади». Опустившись на поверх нижче, перебравши стоси рутинних свідчень, історик засвідчує те, що було не під силу його попередникам, а саме: розрив між робітничою масою і тією партією, яка захопила владу в країні від імені цієї маси. Те, що макроісторія стверджує в кращому разі як загальне припущення, історія повсякденності показує переконливо і невідпорно: більшовицька влада була поверховою і узурпаторською.

У тому ж самому стилі, схожими засобами автор оцінює результати масового житлового будівництва, яке розпочалося наприкінці 20-х років: «стиль життя мешканців цих поселень можна охарактеризувати як частково автономний»; «такий спосіб життя був звичним, традиційним для робітничого населення міста»; нові робітничі райони типу висілків «утворювали в місті анклавів зі своїми традиціями та внутрішнім світом»; «мешканці індивідуальних будинків залишалися поза радянським проектом перебудови побуту»; «людяні відносини між сусідами часто ставали на заваді реалізації класової політики більшовиків».

Новий етап житлового будівництва, який розпочався з кінця 20-х рр., був поданий владою як щось унікальне: «міста-сади», «міста-комуни», «Новий Харків» та ін. Натомість Р.Любавський засобами історії повсякденності зриває маску соціальної утопії і витягує на світ божий земні обставини: «черга на житло»; такі дивовижні несподівані форми, як здавання отриманого від держави житла в оренду непманам; «самоушільнювання» заради здавання в оренду частину своєї житлової площі; небажання радянської номенклатури (начальства) жити в будинках-комунах. Отже: «...трудівники керувалися принципами економічної вигоди, життєвої раціональності, а не почуттям класової солідарності, яке їм намагалася прищеплювати влада»; «робітники не виправдали очікувань більшовиків, вони пристосувалися здійснювати «старі» повсякденні практики в межах нового житлового простору».

Р.Любавський з'ясовує, що ідея радикальної перебудови робітничого побуту виявилися нереалістичними, і не в останню чергу через те, що вона здійснювалася за залишковим принципом.

Переходячи до виробничої сфери робітничого побуту, Р.Любавський не обмежується даними щодо зростання кількості підприємств і кількості робітників на них, щодо насичення виробництва новою (переважно імпортною) технікою. Він прагне «дослідження реального стану справ». І цей реальний стан відкривається саме завдяки погляду «зсередини» і «знизу». Автор звертає увагу на цехи, завалені виготовленою продукцією та залишками виробничих матеріалів, на надзвичайну скупченість та загроможденість цехів виробничим обладнанням, тісняву, надмірну концентрацію пилу та шкідливих газів, незадовільний стан вентиляції, погане освітлення цехів, нестачу побутових приміщень, і як наслідок – підвищений травматизм.

Ці факти, власне, були загальновідомими, і інформацію про них можна знайти в «стандартних» документах. Власне, ці факти можна сприймати як «недоліки» (а при бажанні – як «тимчасові недоліки»). Але ось задіюються мікроісторичні сюжети, і стає зрозумілою принципова неможливість «насильного ошасливлення» робітництва і «штурмової» модернізації виробництва. Виявляється, правила виробничої гігієни і безпеки праці свідомо порушувались самими робітниками. Обладнання було налаштоване таким незбагненно алогічним чином, що за певних обставин робітники самі вимикали вентиляційне обладнання, бо воно заважало працювати: ливарники під час плавки металу не чули розпоряджень і вказівок майстра. А в іншій ситуації робітники забивали вентиляційну трубу сміттям, бо вона влаштовувала дикі протяги.

Показовим є документально встановлений факт презирливого ставлення значної частини робітників і інженерно-технічної інтелігенції до ударників, стахановців та інших «кращих» людей на виробництві – за показуху, змову з начальством, привілеї.

Низка подібних фактів-вироків засвідчує, що в ході сталінської індустріалізації умови праці на підприємствах суттєво погіршилися, встановився авральний, штурмовий ритм праці.

Історія повсякденності дозволяє чітко розставити акценти ще в одному сюжеті з історії «соціалістичного будівництва» – уніфікації і стандартизації харчування.

В межах традиційних методів історієписання можна досить просто показати, що влада змушена була відмовлятися від власних амбітних планів, коригувати їх, вирішувати проблеми побуту і культури за залишковим принципом. Можна, зокрема, констатувати відставання у виконанні планів харчового забезпечення. Можна взяти готові дані з урядових документів, щодо того, що у 1930 р. по всій УСРР із запланованих 37 фабрик-кухонь було збудовано лише 9. Але тільки історія повсякденності здатна виставити справжню ціну отим дев'яти фабрикам-кухням, які нібито працювали на справу соціалізму! Тільки мікроісторична техніка здатна показати, що означали оті дев'ять. Тобто показати, що це не були ті фабрики-кухні, які здатні були побудувати «новий» побут. Це не були осередки соціалістичної мрії. Там панували бруд, крадіжки, антисанітарія і хамство. Працівники «передових» закладів харчування уникали користуватися дорогою спеціальною технікою (автоматичні хліборізки, картоплечистки тощо), вона ржавіла і виходила з ладу. А там, де сама не псувалася, там їй допомагали вийти з ладу: «персонал закладів харчування сприймав імпортовані побутові машини як своїх лютих ворогів й робив все можливе для того, щоб вивести їх із ладу, оскільки вони обмежували можливість спекулювати товарами харчування». Більше того: поруч з претензією на побудову «нового суспільства» існувала банальна патріархальна ієрархія. Одна з взірцево-показових фабрик-кухонь Харкова на великому «передовому» підприємстві мала окремий поверх для обслуговування інженерно-технічних працівників заводу: тут і спецодяг обслуговуючого персоналу був чистіший, і поводження ввічливіше, і їжа калорійніша. Це окремо взятий факт, але це не випадковий факт. Це факт-вирок. Одного такого факту достатньо, щоб завалити цілу систему пропагандистського галасу.

Адже справа не лише в кількості харчів. Історик історії повсякденності не меншого значення надає ментальному аспекту – стану людської гідності. «Черги, товарний дефіцит стали однією з характерних рис повсякденності харківських трудівників в 20–30-х рр. ХХ ст., ознакою радянської дійсності і в наступні десятиліття», – пише автор. Так, це не нове положення для нашої літератури останніх двох десятиліть. Але Р.Любавський зміг навести додаткові аргументи на підтвердження цього важливого положення і має повне право його повторити.

Одна справа мати статистичні дані про норми споживання, розмір і наповнення продуктових пайків тощо. І зовсім по-іншому, незмірно показує «реальний стан речей» така «людська» деталь: іноземні спеціалісти, отримуючи продукти у привілейованому магазині системи «Инснаб», відчували на собі такі пекучі погляди харків'ян, що їм здавалося, ніби вони вкрали ці продукти. Це при тому, що багато хто з іноземних фахівців були настільки незадоволені умовами праці і побуту, що достроково розривали контракти і поверталися на батьківщину. А влада всілякими засобами прагнула перешкодити їхньому від'їзду – від нескінченних обіцянок покращити умови праці і проживання до відмови повертати паспорти.

Аналогічними пояснювальними засобами Р.Любавський демонструє нерозвинутість інфраструктури та комунального господарства Харкова, незадовільний стан міського транспорту, примітивний рівень культурно-освітньої роботи серед робітників.

Можна, йдучи звичним шляхом, оперувати «систематизованими» даними і повторити інформацію, акумульовану самими органами влади: культпрацівникам в робітничих клубах бракувало фахової підготовки та належних знань і т. ін. А можна наочніше, «зсередини»: співаки на конкурсах хороших аматорських колективів під час виконання «революційних» пісень використовували техніку церковного співу;

«опинившись у радянському просторі клубу, вони користувалися звичними для себе практиками, запозиченими зі старого функціонального простору (церкви) та використовували їх у нових контекстах (співання революційних пісень)». Аналогічно діють приклади-свідчення того, що в робітничих клубах панувала нудьга, а також розмови харків'яни про те, що естетика в церкві є вищою, ніж у клубі.

«У повсякденному житті трудівники керувалися радше життєвою раціональністю, ніж політичними гаслами», – підсумовує Р.Любавський. Це вирок системі, вирок компартійній владі.

2. Загадка сталінського сфінкса: проект Сергія Єкельчика

Назва оригінального (англомовного) видання монографії Сергія Єкельчика більш точно передає зміст цього проекту. Автор зосереджено і послідовно препарує лише один зріз – ідеологічний, і аналізує лише механізм контакту влади і громадян столиці України.

Найпершою, але не найсуттєвішою ознакою застосування інструментарію історії повсякденності є вживання автором знакових категорій, притаманних саме цьому історіографічному напрямку: «аналіз радянського громадянства крізь призму щоденних практик», «радянська ідентичність», «щоденне політичне життя», «поєднання політичного й особистого в щоденному житті» і т. ін.

Прикметною рисою авторського стилю і ознакою застосування техніки мікроісторії є те, що кожен розділ своєї книги Сергій Єкельчик починає «історією»: випадком, казусом, ситуацією, мізансценою, мікроподією. І це додатково підкреслює налаштованість автора на розповідність, на зацікавлений розгляд людських долі і врешті – долі народу. Наприклад, автор описує нескінченний ряд випадків з життя перших повоєнних місяців (зокрема, моторошна картина публічної страти німецьких військовиків і поліцейських командирів – за нею спостерігали 200 тисяч глядачів на Хрещатику!) – і при цьому систематизує їх, знаходить спільний знаменник: «концепція ненависті».

На прикладі книги Сергія Єкельчика можна побачити і зрозуміти, наскільки трудомістким є пізнавальний підхід, який називається історією повсякденності. Сотні і сотні цитованих висловлювань, свідчень (хоч би й підслуханих сексотами спецслужб), спонтанних діалогів, надписів (наприклад, виконаних виборцями на бюлетенях, перш ніж кинути їх в урну для голосування). Безкінчне цитування газетних матеріалів, промов і виступів партфункціонерів. Марудні підрахунки: скільки людей пройшли Хрещатиком протягом того чи іншого параду, скільки портретів Сталіна, Молотова, Хрущова, Леніна при цьому несли (кожного окремо!), скільки «негативних» голосувань за якого кандидата – від Сталіна до якогось місцевого функціонера – було кинуто у виборчі урни. Сотні імен громадян, які «засвітилися» в тій чи іншій ситуації: були викриті в антирадянщині чи просто в недбалості, висунулися з ініціативою, ставилися в приклад, опинилися в потрібному місці в потрібний час, виставлялися як маяки, як взірці для інших, – і все це люди не знамениті, читачеві зовсім невідомі, периферійні, навіть не другого, а якогось сьомого плану, пенсіонери, стахановці, агітатори, матері-героїні, спонтанні бузутери, військовослужбовці, священики, заводська адміністрація, будівельники. Усім цим народом книга щільно залюднена і засвідчена. І, нарешті, десятки особистих історій киян з їх бідами, вимогами, наївними сподіваннями, страхами, жертівністю, скепсисом.

Тим не менше і нескінченний потік емпірики, і розповідна манера викладу не є чисто риторичним прийомом. Ні, вони строго підпорядковані одній пізнавальній меті – аналізу механізму формування і реалізації лояльності громадян до режиму, вирішення проблеми «дотику» мас до владних верхів. Це глибока розмова про вагомі процеси.

У цій книзі рефреном повторюються теоретичні організуючі дослідницькі констатації: «символічне єднання держави й народу»; «то був світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; «агітатори ставали посередниками між владою і населенням»; «населення часом підігрувало керівництву»;

«агітатори... свідомо чи несвідомо дарували сталінізмові людське обличчя»; «радянські вибори – це ритуальний прояв лояльності»; «участь у таких заходах свідчила не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися»; «власне, сталінським чиновникам пощастило, що поведінка добрих громадян була мало пов'язаною з внутрішніми переконаннями». Це вже не «мікро». Це повномасштабне історичне дослідження.

Автор не пускає всю залучену емпірику на самоплив. Його техніка – це техніка «насиченого опису» (за Кліффордом Гірцем – Clifford Geertz). Він коментує і пояснює усі дії своїх героїв – аж до жестів, фразеології, сленгу, інтонацій, міміки, антуражу, інтер'єру (наприклад, як обставляли виборчі дільниці домашніми меблями і кімнатними рослинами). Він супроводжує ці описи оціночними фразами та іронічними зауваженнями.

Організуючими категоріями в перетворенні емпіричного масиву в струнку пояснюючу систему в книзі С.Єкельчика виступають такі його улюблені формули, як «політичний ритуал», «практики», «життєві стратегії». Одна з таких системоутворюючих «практик» – торги з владою. Тут С.Єкельчик розвиває ідею Стівена Коткіна (Stephen Kotkin), викладену у його «Магнітній Горі» (Magnetic Mountain): маси робили вигляд, що приймають запропоновані владою правила гри, і терпляче і невідступно використовували цю гру для досягнення своїх цілей – забезпечення бодай мінімальних життєвих умов.

Серед «життєвих стратегій» описуються «оволодіння мистецтвом марксистської фразеології і газетних штампів»; дезертирство робітників з найбільших промислових підприємств Києва: їх не влаштовувала злиденна зарплата і продуктові пайки; вибори як плацдарм і момент для торгів громадян з владою: за пенсії, прописку, допомогу малозабезпеченим, громадський транспорт, ремонт житлових будинків, електропостачання, скасування продуктових карток і здешевлення товарів. «Протестні написи» на бюлетенях до голосування були, в розумінні С.Єкельчика, способом повідомити про щоденні проблеми: «Дайте хліба», «Геть голод» і т. ін. Історик розмірковує про суперечливу природу соціального протесту в радянській системі, коли в одних й тих же висловлюваннях зливалася риторика і схвалення, і протесту: «Хай живе радянська влада! Геть Сталіна!», «Хочу жити, як безробітний в Америці».

Значна частина авторських коментарів, якими автор «насичує» свої описи, є іронічними: «добровільно-примусово»; завезення продуктів перед святом 1 травня як «хабар народу від влади»; черги перед виборчими дільницями як архетип («за кілька десятиліть дефіциту й пайків населенню прищепили звичку постояти в черзі»); школи політичного навчання як «світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; політична акція як ярмарок («дорослі суміщали прояви любові до Сталіна з покупками, випивками й танцями, часто в тому самому приміщенні, де вони щойно урочисто чекали на право проголосувати»; «святковий натовп прославляє радянські досягнення саме за нові споживчі можливості»; робітники «охочіше проявляли любов до вождя на виборах, ніж у щоденних жертвах на робочому місці»; результати виборів 1950 року «переплюнули результати попередніх виборів...». З приводу «патріотичних написів» на деяких виборчих бюлетенях – авторський коментар: «Один виборець написав вірша, у якому просив винайти спосіб, що дав би Сталінові прожити ще двісті років. На жаль, 65-річний Богомолець помер того ж таки року, і ця медична проблема залишилася невирішеною. Це не завадило іншому невідомому виборцеві побити рекорд на виборах 1950 року і побажати (українською мовою) «тисячу років життя батькові Сталіну!».

С.Єкельчик вводить і статистику. Але це не традиційні дані з галузі виробництва чи народонаселення тощо. Це – «людська» статистика. Статистика емоцій, ідіотизму, парадоксів, різних неймовірних речей. Взяти хоча б лист-поему «Слово Великому Сталіну від українського народу», написаний шістнадцятьма найвизначнішими українськими поетами. Виявляється, цей лист протягом вересня–жовтня 1944 року підписали 9 316 973 громадян України, зокрема 158 272 киян (особисто!).

Історик не без іронії повідомляє про кількість портретів кожного з керівників держави, яка «свідчить про офіційну ієрархію правителів, чиє мудре правління мали прославляти робітники»: Першого травня 1949 року кияни несли: 799 портретів Сталіна, 583 портрети першого заступника голови Ради Міністрів СРСР Молотова, 563 портрети Хрущова – колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У і патрона республіки в Кремлі, і лише 422 портрети Леніна. Такий собі культ особи в деталях.

Наша історія в світлі історії повсякденності постає у зовсім іншому вигляді. Візьмемо той момент, що класична історіографія знає про 99% явки громадян СРСР на вибори, і навіть робить з цього приводу іронічні зауваження. Але Сергій Єскельчик розбирає технологію підготовки і проведення виборів просто по гвинтиках, на додаток написавши детальний сценарій поведінки виборців. І ось перед нами вже не поверхова констатація – 99, а повне уявлення про атмосферу, і ми розуміємо, що раніше (до цього дослідження) ми не розуміли справжньої ваги цього неправдоподібного показника. І що це не показник навіть, а семіотичний ключ до розуміння суті режиму. Відтворивши низку неймовірних (з точки зору класичної історіографії) ситуацій, автор відновлює справжню ціну отих 99. Наприклад: наполегливо ставилося завдання не лише щоб проголосували усі 100% виборців, а щоб усі проголосували до 8-ї ранку! І справді, перед дверима виборчих дільниць на момент їх відкриття були довгі черги і штовханина. І дехто займав цю чергу ще звечора попереднього дня! І на виборчій дільниці громадяни йшли не просто щільними потоками, а здебільшого з прапорами, оркестрами, квітами, портретами вождів і керівників, – картина, яку повноцінно можна передати тільки засобами мікроісторії.

Безумовно, презентація виборів до органів влади 1946, 1947 і 1950 років, розгортання їх драматургії – це найкращі сторінки книги Сергія Єскельчика (розділ «День виборів», с.193–232). І разом з тим це демонстрація технік історії повсякденності.

В цьому розділі історія повсякденності постає у всій своїй неповторності і пізнавальній ефективності. Провідне місце тут належить казусу, мізансцені, стихійним сплескам, аномальним вчинкам, «перлам», дивинкам. Зрозуміло (і сам автор про це пише), що статистично переважали пасивні форми, буденні і стандартні. Але історик свідомий того, що «соціальні феномени найкраще досліджувати через відхилення від них». До того ж відібрані істориком спонтанні вчинки живих реальних людей (як правило, з іменами і реалістичними рисами) створюють враження справжності, безпосередності, вони магнетизують увагу і уяву читача.

Ось виборці одного трудового колективу йдуть на вибори маршем, колонами, з гаслами й плакатами, портретами вождів і уряду, з піснями, у святковому одязі, з квітами і зеленню. Ось перед відкриттям виборчих дільниць (о 6-й ранку!) проходять короткі мітинги, на яких голови виборчих комісій вітають виборців зі святом і запрошують їх виконати свій громадський обов'язок. Ось один член партії постфактум отримує догану за те, що він з'явився на виборчу дільницю о 14-00 і виявився останнім виборцем, хто проголосував на 9-й виборчій дільниці Ленінського району м. Києва в лютому 1947 року!

Але це тільки початок. Далі події розвиваються за класичними канонами драми – по наростаючій. Розгортається змагання за право першому пройти у виборчу дільницю: «Першим кинути бюлетень в урну на столичній виборчій дільниці вважалося неабияким привілеєм і не лише тому що перший виборець міг потрапити на сторінки ранкової газети... мабуть, їм здавалося, що той, хто голосує першим, здобуває вищий статус у своїй спільноті» Все вирішувала ситуація, момент, експромт. Чиновники і газетна риторика наполягали, що першими мали проголосувати «відомі люди і герої», «найкращі кияни» – тобто ветерани, Герої Соціалістичної Праці, стахановці, винахідники, актори, матері-героїні. Але подекуди народна ініціатива перемагала, і щасливцями ставали кияни-старожили, інваліди.

Далі постає Атмосфера Голосування. Це «суворо регламентований політичний простір», «простір, наповнений плакатами, гаслами і портретами вождів». Це працівники виборчої комісії і агітатори, які спостерігали за кожним словом і жестом виборців і

нотували, що відбувається. Червоні парча і шовк. Радянський герб на урнах і кабінках для голосування. Незмінні піонери, як віддають честь прапору. Ідіотизм інструкцій: «Залиште у виборчому бюлетені прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, інших викресліть» – а в бюлетені лише одне, і тільки одне, прізвище! – через це частина виборців просто не знала, що робити, й залишала бюлетені в кабінці або просила допомоги у працівників дільниці.

За виборцями пильно стежив сам Сталін – з численних плакатів, портретів (іноді у повний зріст), гіпсових погрудь. Один з портретів розміщувався так, що «здавалося, наче ті, хто вкидають бюлетень в урну, приносять Сталінові символічний дар».

Атмосфера політичного надриву так діє на виборців, що вони напівсвідомо втягуються в трагікомедію: хрестяться, перш ніж опустити бюлетень в урну, примовляють «дай бог здоров'я нашим виборцям і великому Сталіну», цілують бюлетені, перш ніж опустити їх в урну, цілують портрет Сталіна (ніби ікону). На бюлетенях громадяни робили «патріотичні написи» – такі нараховувалися тисячами. Серед них зустрічалися побажання прожити Сталінові ще двісті років, і навіть «тисячу років життя батькові Сталіну». На бюлетенях, вкинутих в урну на знак згоди на обрання до ради того чи іншого рівня визначеного наміченого кандидата, приписували: «І за товариша Сталіна», «І за великого учителя Сталіна», а також «Смерть англійським і американським паліям війни!» і таке інше. Такі дії – як казуси посеред рутини, але вони кидають яскраве світло на всю систему.

А після виборів – святкування і гуляння з частуваннями, буфетом, музикою, танцями, безплатними кіносеансами, виступами артистів, професійних оркестрів, аматорських хорів.

Процедуру (дійство!) підрахунку голосів Сергій Єсельчик теж «пропускає» крізь сито мікроісторичного налізу. Для початку з'ясовується, що влада не знала точної кількості виборців. Якою була явка на вибори? На виборах 1946 року вибори прогуляли лише 39 (!) виборців із загального числа 484 406. Отже, явка становила 99,989884%! – офіційно оголосили 99,99%. Далі на світ божий історик витягує дрібні маніпуляції, прийоми, за допомогою яких отримували «гладку» картину послідовного, з року в рік, наростання «свідомості» радянських громадян. Як з року в рік демонструвати таке наростання? – «потрібні були тонкі підрахунки». І ось з'являються соті долі процента в показниках показники позитивного голосування за висунутих кандидатів: 99,27% по Києву (1946 р.), 99,46% (1947 р.). І, нарешті, на виборах до Верховної Ради СРСР 1950-го року 99,8% виборців проголосували «за» (1200 осіб проголосували «проти», 5 бюлетенів забракували)¹.

Залучається і така екзотична статистика, як кількість голосів «проти» того чи іншого кандидата. Звичайно ж, тоді вона не оприлюднювалася. Так ось, на виборах до Верховної Ради УРСР у лютому 1947 року Сталін набрав 0 голосів «проти», Молотов – 60, Каганович – 696, очільник республіки Хрущов – 228, перший секретар Київського міського комітету КП(б)У Петро Мацуй – 223, головний архітектор міста Олександр Власов – 230, мер міста Федір Чеботарьов – 360 голосів «проти».

В решті решт Сергій Єсельчик, задіявши інструментарій історії повсякденності, підводить читача до розуміння того факту, що сталінська влада, напозір така всемогутня, насправді панічно боялася свого народу, пильно стежила за його настроями, і ретельно гасила найменші загрози масового незадоволення. Навіть незначний збій на виборах до органів влади викликала переполох у парткоммах, у коридорах влади. Влада зберігалася, доки громадяни залишалися «свідомими».

Лояльність сталінських громадян була ритуальною, поверховою, не підпертою зсередини певними політичними переконаннями, без органічного засвоєння більшовицької ідеології, прагматична. За доби пізнього сталінізму йшлося не про цілісний

¹ Там само. С.216–217.

набір сталінських поглядів, а про розуміння (потрібних) правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися.

Зрештою, важливим є не тільки те, що стверджує історик, а й те, як він це робить. А обґрунтовує він своє бачення безвідпорно. Він максимально активізує силу читачевої уваги. Він створює багатовимірний образ, багатопланову модель історичної дійсності і врешті залишає в свідомості читачів багато чого іншого окрім «прямих» положень щодо епохи, коли жили «сталінські громадяни».